

жашап келген. XIII-XX к. доордогу интелегенциянын эмгектери жана чыгармалары совет доорунда жоготулуп, тарыхыбыздан өчүрүлгөн.

«Куттуу бийлик» дастанын түп нускадан терең изилдеп, астрономиялык жана табият кубулуштар тууралуу билимдерди жана терминдерди тактоо зарыл деп эсетеим. Бул изилдөөлөр тарыхыбызды терең үйрөнүүгө жана улуттун абройун көтөрүүгө чоң салым болот.

Колдонулган адабияттар

1. Баласагын Ж. Куттуу билим. Которгон Т. Козубеков. – Бишкек, 1993.
2. Сыдыкбеков Т. Кут белгиси билик.
3. Закиров З. Жусуп Баласагын – кыргыздын улуу ойчулу. – Бишкек, 2003.
4. Бекбоев А. Квитеизмден – гуманизмге.
5. Sebahat Deniz. Yusuf Has Hacıb`in bilime verdiği önem ve astronomi bilgisinin Kudadgu biligde tezahürü // “Жусуп Баласагын жана анын идеяларынын азыркы учурдагы орду”: аттуу Эл аралык конференциясынын материалдары. – Бишкек, 2005.
6. Петроглифы Южного Кыргызстана. Фонд История Восточной Азии. Факультет истории и религиоведения КНУ, 2012.
7. Калыбеков А., Бейшеналиева Д.Ж. Баласагындын «Кут Билим» дастанында дүйнөнүн астрономиялык сүрөттөтөлүшүнүн өнүгүүсү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2016.
8. Чороев Т.К. Махмуд ибн Хуейин ал-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». – Фрунзе, 1990.
9. Калыбеков А. Распознавание и датировка петроглифов Саймалуу-Таш // Материалы первого алтаистического форума. Тюрко-монгольский мир большого Алтая: “Историко-культурное наследие и современность”. – Барнаул, 2022.
10. Бабаев Д., Калыбеков А. Метеоритный кратер как астрономическое событие в Саймалуу-Таш // Материалы международной научно-теоретической конференции на тему «Место Абурейхан Беруни с истории персидско-таджикской культуры», посвященной 1050-летию великого мыслителя // Бохтар, Республика Таджикистан, 2023.

УДК 83 (576.3)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-300-306

Мурасатов Б.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Мурасатов Б.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Murasatov B.A.

KNU named after J. Balasagyn

ТИЛ ИЛИМИНДЕ СҮЙЛӨШҮҮ КЕБИНИН СИНТАКСИСТИК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ СИНТАКСИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ В ЛИНГВИСТИКЕ SYNTACTIC FEATURE OF SPOKEN LANGUAGE IN LINGUISTICS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада тил илиминдеги сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүнүн ар түрдүү функционалдык типтери белгилүү даражада иштелген болсо да, дагы деле тереңирээк иликтөө талап кылуучу айрым жактары да бар экени каралат. Сүйлөшүү кебинин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү негизги темалардын бири болору анык. Тил илиминде сүйлөшүү кебинин түрлөрү, өзгөчөлүктөрү жана сүйлөшүү кебинин элементтеринин адабий тилде колдонулушу, аны үйрөнүү иштери жыйынтыкталып, сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрү, алар менен байланыштуу болгон, параллелизмдер, байланыш конструкциялары, сөз-сүйлөмдөр, вокативдик сүйлөмдөрдү баяндалышы иргелип, оозеки, көркөм, драмалык чыгармалардын негизинде иштелери макалада аныкталат.

Аннотация: Несмотря на то, что различные функциональные типы синтаксической особенности разговорной речи в лингвистике были до некоторой степени проработаны, все же есть некоторые аспекты, которые требуют более глубокого изучения. Изучение характеристик самой разговорной речи является одной из основных тем. В статье подведены итоги работы по изучению в лингвистике типов, особенностей разговорной речи и использования элементов разговорной речи в

литературном языке, определены синтаксические особенности разговорной речи, связанные с ними параллелизмы, конструкции связи, словосочетания на основе словесных, художественных, драматических произведений.

Abstract: The article considers that, although the various functional types of syntactic features of spoken language in linguistics have been worked out to some extent, there are still some aspects that require more in-depth study. It is quite obvious that the study of the characteristics of spoken language itself will be one of the main topics. The article summarizes the results of the work on the study in linguistics of types, features of spoken language and the use of elements of spoken language in the literary language, defines the syntactic features of spoken language associated with them, parallelisms, communication structures, phrases based on verbal, artistic, dramatic works..

Негизги сөздөр: грамматикалык маани; грамматикалык категория; грамматикалык форма; морфология; синтаксис; семантика; стилистика; сүйлөө бөлүктөрү; синонимия; сөз айкаштары; структура; тутумдук байланыш; изафеталык курулуш; парадигма.

Ключевые слова: грамматическое значение; грамматическая категория; грамматическая форма; морфология; синтаксис; семантика; стилистика; части речи; синонимия; словосочетания; структура; системное отношение; изафетная конструкция; парадигма.

Keywords: grammatical meaning; grammatical category; grammatical form; morphology; syntax; semantics; stylistics; parts of speech; synonym; phrases; structure; systemic attitude; izafet design; paradigm.

Коомдук турмушта пикир алышуунун формаларынын бири – сүйлөшүү кеби (диалог). Сүйлөшүү кеби белгилүү даражада жыйынтыктуу ой-пикирди камтыган тексттин бир формасы болуп саналат.

Сүйлөшүү кеби – тексттин курамындагы айтымдардын биринен сала биринин кезектешип айтылуусунун, башкача айтканда, өз ара тыгыз байланыштагы синтаксистик чакан бирдиктердин жыйындысынан турган пикир алышуу формасы. Синтаксистик ал чакан бирдиктер, негизинен, суроо-жооп түрүндөгү жана ар түркүн интонациянын коштоосу менен тейленген тилдик каражаттар болуп эсептелет. Тилдик каражаттар жалпы алганда, текстти түзүүчү, калыптандыруучу, жөнгө салып туруучу булак. Дал ушул булактан жаралган тексттин бардык формалары (түрлөрү деген мааниде түшүнүү керек) коммуникативдик милдетти аткарат [1, 540-6.].

Азыркы кыргыз тили жана анын функционалдык типтери белгилүү даражада изилденген болсо да, аны дагы деле тереңирээк үйрөнүүнү талап кылуучу айрым жактары да бар. Мына ушунун бири – сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгү. Сүйлөшүү кебинин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү негизги темалардын бири.

Кыргыз тилинин сүйлөшүү кебинин түрлөрү, өзгөчөлүктөрү жана сүйлөшүү кебинин элементтеринин адабий тилде колдонулушу, аны изилдөө эми гана башталып келе жатат десек жаңылышпайбыз.

Кыргыз тил илиминде сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрү, алар менен байланыштуу болгон параллелизмдер, кошумча конструкциялар, сөз-сүйлөмдөр, вокативдик сүйлөмдөрдү иликтөө учуру келип жетти.

Сүйлөшүү кебинин актуалдуулугу, проблемалуулугу, анын ар түрдүү аспектиде иштелиши, теориялык жактан сүйлөм мүчөлөрүнө байланыштуулугу, тил менен кептин ортосундагы катышы, коммуникативдик, семасиологиялык, прагматикалык, трансформациялык ж.б. планда каралышы болуп саналат.

Сүйлөшүү кебинин объект катары изилдениши – анын көп тармактуулугунда, ар кандай мүнөздүүлүгү боюнча өзгөчөлүгүндө, ушундай көп тармактуулугу жана өзгөчөлүгү аркылуу тил илиминде гана иликтенбестен, психолингвистикада, социоллингвистикада изилдөөгө алынууга тийиш. Тил илиминин жеке лингвистикалык чөйрөсүндө сүйлөшүү кебинин синтаксисинин проблемаларын чечүүчү маселелеринен болгон синтаксистик бир бөлүмү катары, так, ар тараптан иликтөөгө алынуусу эң маанилүү каражаттарга ээ [2, 225-6.].

50-жылдарда тил илиминде сүйлөшүү кебинин актуалдуу проблемарынан болгон синтаксистик мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, ошондой эле сүйлөшүү кебинин параметрлеринин белгилери (толук эмес сүйлөм, репликанын ортосундагы каражаттардын байланышы, эллипс, алардын ар түрдүү түрлөрү, сүйлөмдүн муунак-муунак болуп бир нече түрлөргө бөлүнүшү ж.б. маселелери актуалдуу маселелерге айланган. Тил илиминде сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүнө байланыштуу арналган бир нече окуу китептер, окуу куралдар, монографиялар чыккан. Бирок түркологиялык лингвистикада сүйлөшүү кебинин проблемасына байланыштуу, анын айланасындагы чечилүүчү

актуалдуу маселелер дагы деле такталууну талап кылууда. Ошондой болсо да, айрым түрк тилдеринин сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүнө түздөн-түз байланыштуу Р. Амировдун (1972) казак тили боюнча, Б. Уринбоевдин (1974) өзбек тили боюнча, Ф.С. Сафиуллинанын (1978) татар тили бонча, Р.Б. Жашуевдин (2008) карачай-балкар тили боюнча, Г.А. Басырованын (2009) башкыр тили боюнча изилдөөсүн жана башка окумуштуулардын эмгектерин белгилеп кетүүгө болот.

Адам баласынын турмуштук тажрыйбасында толук кандуу пикир алышуунун негизги каражаты катары оозеки да, жазуу формаларынын өз-өзүнчө негизги орду бар экендигине ынануу менен тыянак чыгара алабыз. Жогорудагыдай тыянакка таянуу менен бирге эле оозеки жана жазуу кебинин коомдук кубулуш катары бирдей деңгээлде изилдөө ишин жүргүзүүнү эске ала кетүүбүз керек [10].

Кандай тил болбосун, анын структуралык-семантикалык өзгөчөлүгү так, ачык-айкын аныкталууга тийиш. Кыргыз тилинде сүйлөшүү кебинин синтаксисине мүнөздүү болгон сүйлөмдүн коммуникативдик байланышы, сөз-сүйлөм, толук эмес сүйлөм, вокатив, А. Имановдун элипс ж.б., тилдин бирдиктерине арналган жеке өзгөчөлөнгөн бир топ эмгектер бар [6, 320-б.].

Билим берүүдө да өнүгүү, жаңычылдыктарын киргизүү муктаждыгы келип чыкты. Коом өнүккөн сайын билим алуу эл арасында күндөн-күнгө активдүүлүгүн көрсөтүп, өспүрүм баладан тартып, жаштардын арасында билимге болгон муктаждык арышын жайууда. Кыргыз тилин окутуп, үйрөтүүнү санариптик негизде ишке ашыруу зарылчылыгы билим берүү тармагындагы негизги көйгөйлөрдөн [9].

Кыргыз тилинин жалпы эле синтаксиси, синтаксистик конструкциялардын өзгөчөлүктөрү боюнча көптөгөн илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардын натыйжасында кандидаттык, докторлук диссертациялар корголуп, окуу китептери, монографиялар жана окуу куралдары жазылып келүүдө. Ошондой болсо да, кээ бир синтаксистик конструкциялардын өзгөчөлүктөрүн айкындоого атайын көңүл бурулбай, алардын айрымдарынын лингвистикалык табияты алиге чейин такталбаган бойдон калып келе жаткандыгын байкоого болот. Бул, баарыдан мурун, кыргыз тилинин синтаксисин кандай аспектиден кароо зарыл экендиги бүгүнкү күнгө чейин так ажыратылбагандыгы менен байланыштуу. Илимий эмгектердин басымдуу бөлүгүндө, сүйлөшүү кебинин синтаксисинин жандуу процессинин системасында кездешкен синтаксистик конструкциялары талаш пикирлерден орун алышы, синтаксистин салттуу аспектиде талдоонун натыйжасында жаралган пикирлер окумуштууларга синтаксистин изилдөө аспектилерин тактоо муктаждыктарын жаратат.

Лингвистикалык адабиятта “сүйлөшүү кеби” термини ар кандай мааниде колдонулат. Айрым окумуштуулар оозеки кептин бир түрү катары баа берсе, экинчилери диалогдук кептин бир түрү катары эсептешет. Бир жагынан, бул конструкция оозеки кеп жана диалогдук кеп катары грамматиканын табиятында толук түрдө каралбай жаткандыгын мүнөздөсө, экинчи жагынан алар кеп процессинин жагдайына жараша өзүнүн түшүнүктүүлүгүн сактайт. Бирок теориялык планда сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгү кыргыз тилинде бүгүнкү күндө да чечилбестен калууда. ЖОЖдор үчүн жазылган окуу куралдарында сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгү боюнча бирдей көз караш жок, ушуга чейин алардын лингвистикалык статусу аныкталбаган.

Мына ушул жагдай жана сүйлөшүү кебинин синтаксиси бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде атайын илимий жактан иликтөөнүн объектиси боло электиги каралып жаткан биздин макалабызда айкындап турат.

Сүйлөшүү кебинин мүнөздүү өзгөчөлүгүн изилдөөдө бир нече фактылык-материалдардын анализделинишиндеги иш тажрыйбалар, аныктамалар, эң алгач, филологиялык адистиктерде окуган студенттердин, аспиранттар менен изденүүчүлөрдүн сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрүнүн проблемасы, аларды изилдөөнүн түрдүү аспектилеринин өз ара карым-катыштары ж.б. жөнүндөгү билимдерин тереңдетүүгө көмөк көрсөтөт. Сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүн изилдеп үйрөнүүсүз пикир алышууда өтө көп кырдуу функцияны аткарган кеп процессинин табияты жеткиликтүү негизде аныкталбайт жана пикир алышуу өз деңгээлинде ишке ашпайт. Анткени сүйлөөчү менен тыңдоочу өз функциясын аткарып жатканда, аларды чагылдырылган түшүнүктөр сүйлөөчү тарабынан атайын айтылбаган маанилик өзгөчөлүктөрдө (маалымдоо, суроо, сурануу маанилеринде) берилип, ошол эле учурда сүйлөөчүнүн ошол маселеге карата болгон көз карашын (позитивдүү, негативдүү), таанымын (айкын, же болжолдуу), ал-абалын (кабатырлануусун, суктануусун ж.б.) туюндурган көмүскөдөгү маанилердин кайсыл бири да камтылат. Сүйлөшүү кебинде маанилердин берилип жаткандыгын тыңдоочунун туура андай алуусу пикир алышуунун өз деңгээлинде ишке ашышын шарттайт. Сүйлөшүүдө мындай маанилердин берилиши, пикир алышуудагы ролун өздөштүрүүсү практикалык чоң мааниге ээ. Ошондой эле бул эмгекте берилген тилдик материалдарды ЖОЖдордун филология факультеттеринде окутулуучу

морфология, синтаксис, семантикалык синтаксис, стилистика, кеп маданияты, көркөм текстке тилдик талдоо предметтерин өтүүдө пайдаланууга, өзүнчө атайын курс түрүндө окутууга мүмкүн. Пикир алышуунун мазмундук уюшулушун (семантикалык синтаксис менен коммуникативдик-прагматикалык синтаксисти) ЖОЖдордун филология адистиктеринде окутуу, андан кийин орто мектептердин окуу программаларына киргизүү – келечектин иши. Ансыз тил илиминин синтаксис бөлүмүнүн окутулушу өз максатына жетпеген бойдон кала берет.

Макалада индоевропа жана түрк тилдеринде сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүнүн изилдениши боюнча жарык көргөн Ш. Балли, Е.А. Земская, О.Б. Сиротинина, Н.Ю. Шведова, О.А. Лаптева, Ю.М. Скребнев, А.И. Васильева, В.Г. Костомаров, Л.М. Баранникова, В.Д. Девкин, В. Барнет, К. Кожевникова, Ф. Данеш, Х. Штелер, А. Вайс, А. Шимаяски, Х. Гримм, А. Елличка, Р.С. Амиров, Б. Уринбоев, Ф.С. Сафиуллина, А. Хазраткулов, Р.Б. Жашуев, Г.А. Басырова, К.К. Сартбаев, А. Жапаров, М. Мураталиев, А. Турсунов, Б. Тойчубекова, А. Иманов, С. Ибрагимов, С. Мусаев, Ж. Жаманкулова, Т. Маразыков, Т. Токоев, Ж. Элчиев ж.б., окумуштуулардын эмгектери макаланын иштелишине далил болот.

Тил илиминде сүйлөшүү кебинин маселелерине байланыштуу бир катар иштер жасалган. Алардын көпчүлүгүндө, негизинен, сүйлөшүү кебинин синтаксиси тигил же бул жаатта жаратылган. Анткен себеби ушул күнгө чейин сүйлөшүү кеби термини аркылуу колдонулуп жаткан кеп окуяларынын маселелери, адабий тилдин стилдери менен сүйлөшүү тилинин ортосундагы мамиле, сүйлөшүү тилинин көз каранды эмес система катары, кеп байланыш сыпатындагы өзүнө мүнөздүү белгилери жетишээрлик денгээде каралбагандыгы жана илимий жактан жалпылаштырылбагандыгында. Буга негизги себеп, биринчиден, тил маселесинин тармагында анын татаалдыгы, экинчиден, сүйлөшүү жана жазма кеп стилдеринин ортосунда конкреттүү чек аранын жоктугу, үчүнчүдөн, терминдердин дифференциацияланышы айтарлуу даражада эместиги, төртүнчүдөн, теориялык-практикалык адабияттарда жетишээрлик денгээде иштетилбегендиги болуп эсептелинет [2, 190-6.].

Сүйлөшүү кеби өзүнүн лексикалык составы, синтаксистик курулушу, стилистикалык нормалары жагынан да айырмалоочу жактарга ээ. Сүйлөшүү кебинин ички структурасын туура түшүнүү жана баалоодо үч негизги белги роль ойнойт. Булардын бири – диалог, экинчиси – ситуативдик, үчүнчүсү – эмоционалдуулук. Эгер кептин диалогдук кыймыл-аракети жана ситуативдик кеп топтон айрым элементтердин түшүп калышына мүмкүнчүлүк туудурса, эмоционалдуулук анын түзүлүшүнө кээ бир элементтерди кошууга мүмкүнчүлүк берет. Так ушундай талаш-тартыштардын негизинде сүйлөшүү кебине мүнөздүү диалогдук репликалардын өзгөчөлүктөрүн, параллелизмдердин спецификасын, кошумча конструкциялардын өзгөчөлүктөрүн, сөз-сүйлөм жана вокатив сүйлөмдөрүнүн белгилерин түшүндүрүп, төмөндөгүдөй жыйынтыктоого келүүгө болот.

Диалог – кеп түзүлүшүнүн негизги көрүнүштөрүнүн бири болуп, социалдык пикир алышуунун табигый формаларынан бири болуп саналат. Диалог маектешүүчүлөрдүн репликасынын тез алмашылып турушуна негизделет. Кептин атайын бирдиги болгон репликалар семантикалык жана грамматикалык жактан бири-бири менен тыгыз байланышта. Так ушул синтаксистик бирдиктен ажыратып алынган карама-каршы багыттагы ар бир реплика ар дайым эле көз каранды эмес сүйлөм түрүндө байланыша бербейт. Ошон үчүн реплика маанисине кирүүчү кеп бирдиктери жеткиликтүү формада уюшулуп, дал ушундай кеп бирдиктеринин негизинде уюшулган репликалар ар түрдүү кептик коммуникацияны билдирет.

Репликалардын эки жактуу коммуникативдик жактан ишке ашыруу процессинде гана диалог ишке ашырылат да, анда эки түрдүү коммуникативдик байланышты көрүүгө болот. Репликанын, биринчиден, кептик реакция, экинчиден, кеп кырдаалынын шартында бири-бирине таасирин көрөбүз.

Кептик реакция учурундагы ишке ашырылуучу реплика маектешүүчүлөрдүн субъектив мамилелери – пикирди тастыктоо, баш тартуусу, абалкы пикирди жаңы маалыматтар аркылуу толтуруу, сүйлөөчүнүн талаш-тартыштары, баяндалып жаткан темадан кабарсыздыгы, экспрессив, эмоционалык кырдаалдарды билдирет [3, 270-6.].

Маектешүүчүнүн реакциясын билдирүүчү репликалар субъективдик, эмоционалдуулук, контекстуалдык, ситуативдик, фразеологизмдешүү сыяктуу өзгөчөлүктөргө ээ болуп, алар репликанын түрдүү көрүнүштөрүн кыймылга келтирет. Ошого карата, алар ситуатив жана контекстуалдык репликаларга ажыратылат.

Ситуативдик репликалар кеп кырдаалындагы мамилени билдирүү менен бирге диалогду баштоо, кыймыл процессин белгилөө, жаңы пикирди аяктоо үчүн кызмат кылат.

Коммуникативди ишке ашыруу кептен кабардан ситуатив репликалар бир составдуу жана эки составдуу болушу мүмкүн. Алар кеп реакциясын козготуучу аракет, абал, субъект, мамиле негизинде кабарды жеткизет.

Контекстуалдык репликалар маектешүүчүлөрдүн кеп реакциясын козготуу менен бирге, пикирди аяктоо менен бирге түрткү боло турган кеп объектини көрсөтөт. Контекстуалдык репликаларда кыймыл-аракет субъектини, объектинин белгисин, эрежесин, ордун, убактысын, максатын себептин аныктоону талап кылат.

Кеп кырдаалын билдирүүчү репликалар маектешүүчүнүн айрым бир максатка умтулуу жолундагы аракетти билдирет. Кеп кырдаалын билдирүүчү репликалар маектешүүнүн мазмунун аяктоого ыңгайлаштыруу аркылуу түрткү берүү, кабар берүү үчүн кызмат кылат.

Ыңгайлаштыруучу репликалар сүйлөөчүнүн ынтылуусу жана маектешүүчүгө активдүү таасирин жана мындан ары маектешүүчү кандай реакция менен жооп кайтаруусун белгилейт. Ыңгайлаштыруучу репликалар билдирүү максатына карата суроо жана эмоционалдык репликаларга бөлүнөт.

Кабар берүүчү репликалар маектешүүчүдө реакция козготуучу жана маектешүүчүгө так тапшырманы жүктөтпөйт, аларда диалогдун ишке ашырылышы үчүн перспектива болгон жаңы составды аныктоого аракет кылат. Өзүндө билдирилген кабардын мүнөзүнө карата кабар берүүчү репликалар бир нече түрдүү болот жана жак же предметтин аракети, абалы, объекти негизиндеги маалыматтарды аныктоого кызмат кылат.

Репликалардын түзүлүшүнө карата, кээ бир көз каранды эмес сүйлөмдөргө окшошо, кээде толук көз карандысыздыкка ээ эмес. Репликалардын структуралык типтерине карата бир гана сүйлөмдөн, кеп комплексинен, даяр синтаксистик моделдерден түзүлөт. Мындан тышкары, алар синтаксистик түрмөк структурал-коммуникативдик түрмөк, кеп кырдаалы, кептик котекст, кептен да айырмаланат.

Репликалардын структуралык түзүлүшүндө өзгөчө бири-биринен айырмаланат жана кийинки репликада алдынкы репликанын синтаксистик бүтүрүү функциясы көрүнөт да, дайыма мында биринчи репликанын белгилүү бөлүмүн кайталайт. Натыйжада кайталоо кеби кыймылга келет. Кайталоо кептери ачык, кеңейтирилген, кошмо кайталоолорго бөлүнөт.

Сүйлөшүү кебинин эмоционалдуулугун ашыруучу кырдаалдардын бир жагы кайталоо (параллелизмдер) болуп саналат. Параллелизмдер да семантикалык, грамматикалык, стилистикалык каражаттар болуп, кайталанган сөздөр сүйлөм түзүлүшүндө бир түрдүү же ар түрдүү функцияны аткарып келет. Параллелизмдер жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө да, кошмо сүйлөм түзүлүшүндө да ишке ашырылганда анын биринчи компоненти экинчи компонентсиз жашай албайт. Ошон үчүн алар бөлүнбөс синтаксистик конструкцияны түзөт.

Параллелизмдер эмоционалдуулукту күчөйтүү менен бирге, кошмо сүйлөм компоненттеринин күчөтүү байланыштарын тастыктайт. Бул нерсе белгилүү бир интонация ритминин пайда болушуна себеп болот. Ритм синтаксистик катыш аркылуу жакын байланышкан, алар бири-бирисиз толук грамматикалык көз карандысыз кырдаалын жарата албайт [6, 170-б.].

Кээ бир сүйлөшүү кебинде байланыш сөздөрдү так аныктоо жана ушул негизде маектешүүчүлөр кебинин байланыштыруу абалдары учурайт. Так ушундай кырдаалда кошумча конструкциялары кыймылга келтирет. Байланыш конструкциялары өзүнө мүнөздүү ритм – мелодикага, семантика-структурага жана лексика түзүлүшүнө ээ. Байланыш конструкцияларынын функциясындагы сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, алмашуусундагы көз карандысыз сүйлөмдөр келиши мүмкүн.

Сүйлөшүү кебинде ситуациянын ролу чоң, ал белгилүү кеп чөйрөсүндө маектешүүчүлөргө белгилүү предметке, жакка жана окуяга иш-аракет кылуу менен гана чектелүү мүмкүнчүлүгүн берет. Кеп ситуациясынын таасиринде сүйлөмдөр кыскалуулукка учурайт, жазууда батпаган бөлүмдөр контекст аркылуу ишке ашырылат. Мындай сүйлөмдөрдү катарына сөз-сүйлөмдөрдү, толук эмес сүйлөмдөрдү, вокатив сүйлөмдөрдү киргизүүгө болот.

Сөз-сүйлөмдөр так ситуация жана контекст менен күчөтүү байланышында болуп, алар бир сөздөн же сөз бирикмесинен түзүлүп тастык, баш тартуу маектешүү пикирине кошулуу же кошулбастыгы, ыраазылык же нааразылык, суроо, буйрук, ички сезимдин эмоцияга ээ болушу, экспрессивдик-модалдык маани оттенкаларын билдирет.

Вокатив сүйлөмдөр маектешүү кебинин таасиринин негизинде пайда болгон бир составдуу сүйлөмдөрдүн түрлөрүнүн бири болуп, диалогдо вокатив интонациянын таасиринин негизинде сөз тизмектешип келишинин натыйжасында вокатив сүйлөмгө айланат. Вокатив сүйлөмдөр өз структурасына ээ болуп, анын бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөргө тиешелүү болгон

мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн функциясы, андан башка да интонациясына карата маанилик түрлөрү бар.

Кыргыз тилинин синтаксисинде сүйлөшүү кебинин өзгөчөлүгүн чыгарууда төмөнкүдөй көрсөткүчтөр болду. Сүйлөшүү кебинин негизги структуралык бирдиги катары репликаны айтууга болот. Сүйлөшүү – бул репликаны уюштуруунун ажырагыс негизги образы. Репликанын ортосунда структуралык-семантикалык байланышка ээ, аларды түзүүчү атайын каражаттардын болгону. Кыргыз тилинде байланыш каражаттардын функциясын байламталар, бөлүкчөлөр, сырдык сөздөр, модалдык сөздөр, каратма сөздөр, кириңди сөздөр аткарат. Бул көрсөтүлгөн бирдиктердин функциясы берилген иште биринчи жолу өтө бай факты-материалдар аркылуу толукталды.

Кыргыз тилинин диалогдук кебинде төмөнкүдөй репликанын түрлөрү кененирээк жайылтылган: реплика-суроо, реплика-кармап калуу, реплика-кайталоо.

Өздүк-суроолуу сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндөгү өзгөчө ролду кириңди сөз, модалдык сөз, бөлүкчө, сырдык сөздөр аткарат. Репликада (рема) альтернативдик (суроо) жоопту тактоочу катары колдонулуп, бир же эки фактыларды тандап көрүнүштөрүн көрсөтөт. Бул реплика-ремалар кыска формада аткарылып, кыска сүйлөм катары контекстуалдык-ситуациялык эллиптик касиети өзгөчө интонациядан айырмаланып турат [8, 350-б.].

Бул же тигил предметти божомолдуу, же болжоп айтылган суроонун артынан түшүүнүн максаты: көрүнүштү, кабарды, өзүмчүлдүктү, башка бирөөгө таандык болгон суроолуу сүйлөмдөрдүн реалдуулугун аныктап, мүмкүн экинчи модалдуулук мааниге ээ болуп, же лексикак-синтаксистик каражаттар менен, же дал келүүчү интонациянын каражаттарынын негизинде уюштурулду.

Бир нече сөздөрдөн уюшулган реплика-кайталоонун функциясы жана ар түрдүү варианттагы формасы. Кайталоо – жалпы тилдик көрүнүш, диалогдук бирдиктин составы спецификалык функцияга ээ болот.

Сүйлөшүү кеби интонациянын бай өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, интонациянын өзүнө таянат. Кыргыз тилинин интонациясы тилчилер тарабынан азыркы учурда бир топ иликтөөгө алынган. Бул проблеманы иликтөөдө илимий-теориялык жана практикалык чоң мааниге ээ болгон. Интонация негизги формалары аркылуу, уюштуруучу факторлору аркылуу сүйлөшүү кебинин синтаксистик структурасын уюштуруучу болуп саналат.

Эмгекте сүйлөшүү кебиндеги интонацияга байланыштуу актуалдуу проблемалардын суроолору каралды.

Фразанын коммуникативдик бирдиктин касиети катары аткарылышы, жалаң интонациянын бар болгонуна байланыштуу. Фразанын сүйлөм катары каралышы, же эсептелиши мына ушул интонацияга тиешелүү, кээ бир учурларда илептүү фраза жана суроолуу фраза тибинде аткарылат. Синтаксистик бирдиктин бирден-бир сүйлөшүү кебинин негизин мүнөздөөчү болуп паратаксикалык сөз айкашын түзүүчү катары этиштик сөз айкаштары болуп саналат. Бул эреже, жалпы байыркы тарыхты чагылдырып, биздин ишибизде биринчи жолу структуралык-диахрондук планда каралды. Диссертацияда көрсөтүлгөндөй, синтаксистик бирдикке ээ болгон этиштик сөз айкашынын жыйынтыгы: лексика-грамматикалык, стилистикалык жана фразеологиялык бир нече категорияларды жараткан.

Иште илептүү сүйлөмдөр өз алдынча грамматикалык каражаттарды чагылдыруучу фактор катары тилдеги анализдик фактылар аркылуу көрсөтүлүп, алар өзгөчө семантикага ээ болуп, жай, буйрук жана суроолуу сүйлөмдөрдүн семантикасынан айырмаланып турат. Бул сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүгү бул же тигил ойду эмоция аркылуу өзгөртүп турат. Сүйлөшүү кебинде илептүү сүйлөмдөр төрт тиби менен айырмаланып турат: өздүк-илептүү сүйлөмдөр, сүйлөмдөр.

Сүйлөшүү кебин ар түрдүү жактан иликтөө аркылуу төмөнкүдөй жыйынтыкка ээ болду: сөз-сүйлөмдүн, номинативдик сүйлөмдүн, вокативдик сүйлөмдүн, сегменттик сүйлөмдөрдүн чеги структуралык-интонациялык жана функционалдык өзгөчөлүккө ээ болору аныкталды. Мына ушунун натыйжасында буйрук-илептүү сүйлөмдөргө анализ жүргүзүлүп, бул сүйлөмдөрдүн структурасын уюштуруу бөлүкчөлөрдүн жана сырдык сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Жыйынтыктап айтканда, тил илиминде сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгү ар түрдүү функционалдык типтери белгилүү даражада иштелген болсо да, дагы деле тереңирээк иликтөө талап кылуучу айрым жактары да бар экени далилденди. Сүйлөшүү кебинин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү негизги темалардын бири болору аныкталды. Ошондуктан сүйлөшүү кебинин түрлөрү, өзгөчөлүктөрү жана сүйлөшүү кебинин элементтеринин адабий тилде колдонулушу, аны үйрөнүү иштери жыйынтыкталып, сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрү, алар менен байланыштуу болгон, параллелизмдер, байланыш конструкциялары, сөз-

сүйлөмдөр, вокативдик сүйлөмдөрдү баяндалышы иргелип, оозеки, көркөм, драмалык чыгармалардын негизинде иштелип чыкты.

Колдонулган адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Тексттаануу, Лингвистика. – Бишкек, 2009, 928-б.
2. Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. – Бишкек-Ош, 2000, 240-б.
3. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. – Алматы: Изд-во АН Казах. ССР, 1959.
4. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. – Бишке: Мектеп, 1991, 418 с.
5. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Бишкек, 2009, 390-б.
6. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – Ленинград, 1941.
7. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. – Фрунзе: Илим, 1976.
8. Халдарова С. Семантико-структурные особенности диалогической речи в современном узбекском языке: автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1974, с.15-18.
9. Атабекова Б.Я. Кыргыз тилин санариптик негизде окутууда пайдаланып жаткан акыркы үлгүдөгү окуу китептери, окуу куралдары, программалар // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, 2023, № 2(114), 2020, 153-156-бб.
10. Кулбачаев Д.К. Оозеки кептин жалпы изилдениши жана теориялык маселелери // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, 2020, № 4(104), 2020.

УДК 82.0.97.5

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-306-309

Нурматова Г.М.

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,

Нурматова Г.М.

Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова,

Nurmatova G.M.

Senior lecturer of TIPF ZhAGU named after B.Osmonov,

КЫРГЫЗ АРМАН ЫРЛАРЫНДА ОҢ МААНИДЕГИ АЛЛЕГОРИЯЛУУ САЛЫШТЫРУУЛАРДЫН ТАБИЯТЫ ХАРАКТЕР ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ АЛЛЕГОРИЧЕСКИХ СРАВНЕНИЙ В КЫРГЫЗСКИХ ПЕСНЯХ-ЖАЛОБАХ THE NATURE OF POSITIVE ALLEGORICAL COMPARISONS IN KYRGYZ COMPLAINT SONGS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларында тил аркылуу ойду туюндуруунун кыргыз элине мүнөздүү табият сыры, элдин дүйнө таанымы, элдин тил аркылуу ой-жүгүртүү өзгөчөлүктөрү, тилдик каражаттардын арман ырында колдонулушу талкууга алынган. Кыргыз арман ырларында колдонулган оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулардын көркөм образ түзүүгө катышы, арман-мундун ар кыл өзгөчөлүктөрү, алардын контекстте салыштырылып, кыйыр туюндурулушу талдоого алынды жана зарылдыктары белгиленди. Ошондой эле кыргыз арман ырларында, өзгөчө, ашыктыкка, үй-бүлө курууга байланыштуу өксүк-жагдайларды туюндурган ырларда оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулар жана алар аркылуу түзүлгөн ар түрдүү образдар кайгы-мундун орду толгус, терең, сапат-белгилеринин кыйыр, көркөм туюндурууга катышы факты-материалдардын негизинде иликтөөгө алынды.

Аннотация: В данной статье рассмотрены характерные для кыргызского народа тайны выражения мысли через язык в устных произведениях кыргызского народа, мировоззрение народа, особенности мышления, использование языковых средств в песнях-жалобах. Проанализированы положительные аллегорические сравнения, используемые в кыргызских песнях-жалобах к созданию художественного образа и различные особенности печали, их контекстное сравнение и косвенное выражение. Также в кыргызских песнях-жалобах, особенно в песнях, связанных с влюбленностью, с созданием семьи, аллегорические сравнения положительного значения и художественное выражение различных образов, созданных через них, исследовались на основе фактических материалов.